

עדים ועדויות במשפט אייכמן

(תרומת "המחלקה לגביית עדויות" של יד ושם)¹

רחל אורבך

בתחילה היה נדמה, שהגורמים שעסקו בהכנת חומר אישום נגד אייכמן, מעוניינים אך ורק בתעודות ומסמכים רשמיים, העשויים לשמש הוכחות ישירות לאשמתו, ושם יחליטו בכלל להזמין עדים, יזמינו רק כאלה שיוכלו לספק ראיות ישירות לפשעיו. נראה היה, שנצטרך לעמול רבות, כדי לשכנע את הגורמים האחראיים, שלא בראיות משפטיות גרידא משמעותה העיקרית של העמדת אייכמן לדין בישראל, אלא בגילול היריעה ההיסטורית כולה; בניצול האפשרות, אולי החד-פעמית, להוקיע קבל העולם את מלוא היקפה וייחוד אופיה של השמדת יהדות אירופה – מה שלא נעשה בשום משפט ממשפטי ארצות אחרות, לפני בתי-דין בינלאומיים או לאומיים, שטיפלו בפשע זה רק אגב אורחא ו"בין היתר". ואם נזכור את האזהרות וההסתייגויות, שהושמעו מצדדים שונים בחודשים הראשונים לאחר תפיסתו של אייכמן, לא נתפלא שהתערור חשש, שמא ייסוגו האחראים – ובמקום משפט היסטורי גדול לא ייערך אלא משפט פלילי קטן. אולם אנו ידענו, שאם קיים גורם העשוי להשתיק את הספקות, הרי יהיו אלה אך ורק העדים; ולא דווקא אלה שראו את אייכמן פנים אל פנים, אלא העדים שהיו בתוך תוכם של אימי ההשמדה ונשאו לפליטה על מנת לספר...

אולם לקורת רוחנו וסיפוקנו נוכחנו, שלא היו בנידון זה חילוקי דעות בינינו לבין העוסקים בהכנת המשפט. לא זו בלבד שלא היה צורך לחוץ עליהם, כדי שיסכימו לשתף במשפט עדים "לא ישירים", אלא שקיבלו ברצון כל יזמה ועזרה לגיוס "עדי הרקע והתוצאות", או "עדי הסבל של העם היהודי", כפי שהם עצמם הגדירו.

ניפוי החומר וגיוס עדים

בכל זאת עברה כמעט מחצית-שנה מיום הבאתו של אייכמן לישראל, עד שאנשי הלשכה 06 נזדקקו למחלקתנו, שברשותה נמצא אוסף של עדויות מרוב ארצות החורבן. להם הייתה חשובה מבחינה מעשית קודם כל העובדה, שהעדויות המצויות במחלקתנו ניגבו רובן ככולן מפי תושבי הארץ, ושכל מקרה של התעניינות בעד מסוים, אפשר היה בנקל להתקשר אתו מחדש בשביל צורכי המשפט.

למחלקה נשלחו שני חוקרי הלשכה 06 של המשטרה – לשם בדיקת החומר. בזריזות ובהתמדה למופת עסקו בעבודתם, ובמשך פחות מחודש הצליחו לסקור למעלה מאלף תיקי עדויות, שמהם בחרו 48 תיקים לשם ניפוי ושיקול נוסף.

על סמך החומר הזה (תוך שימת לב להצעות ולתקצירי העדויות, שהגשנו ללשכה 06 קודם לכן) ועל סמך מגע אישי עם בעלי העדויות – נקבעה הקבוצה הראשונה של 20 עדים בערך, שעתידיים היו להופיע במשפט. עלי להעיר שבזמן ההוא מדובר היה בסך הכל על 15 עד 20 עדי רקע, ובהתאם לכך צומצם גם מספרי ההצעות. אחרי שגמרו החוקרים את עבודתם במחלקתנו

¹ הגב' רחל אורבך היא מנהלת המחלקה הזאת.

ואחרי שהלשכה 06 העבירה את החומר שלה אל התביעה, התחיל המגע שלנו עם היועץ המשפטי. מר גדעון האוזנר פנה אלינו מדי פעם בבקשת "כיסוי" לעניין זה או אחר. בזה התחיל השלב השני של השתתפותנו בהכנת המשפט.

כאן עלי לציין את היזמה הספונטאנית, שקמה בקרב המוני העדים הפוטנציאליים עצמם. היו ביניהם כאלה שפנו ישר לרשויות המשפט, אך היו גם כאלה שפנו אלינו. לא חסרו ביניהם, כמובן, בעלי דמיון, ש"ראו את אייכמן" במקומות שונים, בהם לא היה כלל, או ששם לא יכול היה איש לזהותו באותם הימים. היו גם מחפשי פרסומת חולניים, שנהפכו לסיוט טראגי-קומי של כל הגופים המטפלים בבחירת עדים. אולם יש להדגיש, שהרוב המכריע של המתנדבים להעיד במשפט, היו אנשים אחראים, בעלי ידיעות חשובות וחוויות מחרידות ביותר, שבגלל סיבות שונות, חיזוניות או פנימיות, לא הספיקו לרשום או לספר על מה שעבר עליהם ומה שראו עיניהם, ורק עתה, הודות לתסיסה העצומה שתקפה את המוני שארית הפליטה אחרי תפיסת אייכמן, אזרו כוח להוציא מקרבם את הזכרונות האיומים, שהעיקו עליהם במסתרים במשך כל אותן השנים. וכך הופיעו במחלקה לג"ע אנשים שונים, צעירים וקשישים, בעלי השכלה ותוארים אקדמאים ופשוטי עם – וביקשו למסור עדויות. ואנו קיבלנו ברצון את השפע הטראגי הזה ופתחנו ברישום סידרה חדשה ומיוחדת של עדויות על נושאי "הפתרון הסופי" (הפעולה הזאת נמשכת עד היום הזה). מקרים בודדים מהסידרה הזאת הצלחנו להעביר לידי התביעה, במקרים אחרים יכולנו רק להצטער, שאי-אפשר היה לנצל במשפט את העדים "המאוחרים" הללו.²

נושאים ובעיות של עדויות ההשמדה הטוטאלית

למחלקה לג"ע היה גם חלק בגיבוש הרעיוני לקראת שמיעת העדים במשפט. כותבת השורות האלה הגישה לרשויות המשפט מספר חיבורים, שתרמו תרומה מסוימת לסכימטיזציה של המאורעות והתופעות, שהיה צורך להעלותם ע"י חקירת העדים. אחת ההנחות בחיבורים האלה הייתה הדעה, שלשם קביעת קו ברור ואחיד בתיאור הרקע ההיסטורי של האישום, יש להגביל את מסגרתו למבצעי ההשמדה הביולוגית הישירה, ולא להתעכב יתר על המידה על תקופות מוקדמות יותר של רדיפת האוכלוסייה היהודית ע"י גזרות אדמינסטראטיביות והכחדה הדרגתית, כגון הגליה ממקום למקום, הרעבה ועבודת כפייה בגיטאות ובמחנות. פשעים אלה שימשו אמנם הקדמה ואף חלק של עצם תוכנית ההשמדה, אך לשם מתן תוקף מלא לפשעים המחרידים והמקיפים שאין דומה להם, שהתחילו במחצית השנייה של שנת 1941 – יש להתרכז בעיקר על המבצעים הישירים של הרג המוני.

הדעה הזאת לא נתקבלה, משום שעל התביעה היה להתחשב בחוט העלילה של תפקידי אייכמן, כפי שהם נראים לאור המסמכים. אך מאידן יש לציין, שבגלל ההיקף העצום מבחינת הזמן הדרוש כדי להחליט במהלך המשפט במידה מספקת שורה של תופעות יסודיות בהשמדה הביולוגית, כגון: אקציות הגירוש, זוועות ריכוז הקורבנות והעברתם למקום הוצאה להורג, ואף לא מבצעי הריגה עצמם, שרק פה ושם הוארו במקצת ב"זרקור" התובע. אנחנו שמרנו על המסגרת הנ"ל, והחיבורים שהגשנו ללשכות המשטרה והתביעה נגעו אך ורק במבצעי ההשמדה הישירים. תפקידם העיקרי של החיבורים היה:

² יש בתכניתנו לארגן פעולה להשלמת העדויות שנמסרו במשפט שלא על סמך החומר שלנו, ולהרחיבן להיקף דוקומנטארי מלא, כפי הנהוג אצלנו.

- (א) לגבש ולסדר נושאים לעדויות על מבצעי ההריגה ההמונית ;
- (ב) להגדיר כללים לבחירת עדים המסוגלים לתאר באור נכון את מאורעות ההרג והסבל, ועם זאת להבליט את מאבקם של יחידים או קבוצות מבני עמנו על הצלת החיים וערכי האדם והלאום.
- את נושאי ההשמדה היצענו להקיף על ידי שילוב 3 עקרונות: **הגיאוגרפי, הכרונולוגי והפנומנולוגי**, תוך הדגשת זה האחרון, המשתלב עם העקרונות של מקום וזמן בשיטות ובשלבם של ההשמדה. שהרי בכל הארצות קיימת הייתה התפתחות כרונולוגית של השלבים ושיטות ההריגה וקיימים היו גוונים טריטוריאליים של ביצועם בשטחים שונים: ברייך, בארצות הכיבוש ובמדינות הגרורות. אולם יחד עם זאת ניכרת בדרכי הארגון והביצוע, **אחידות אופיינית**, המחזקת את ההנחה שיד אחת ניצחה עליהם.

את התופעות והשיטות של ההשמדה חילקנו לגושי נושאים אלה: **הכנות, ביצוע, התעללות, שוד אחר המוות**.

1. **ההכנות למבצעי ההשמדה** כוללות סידרת אמצעים, כגון: (א) הגליות והעברות של הקרבנות למקומות ריכוז גדולים יותר. (ב) שימוש בנשק פסיכולוגי לשם מניעת תגובות הגנה ובריחה: טרור חמור מצד אחד וזריעת אשליות מצד שני; זריעת פירוד בין בעלי מקומות עבודה ו"מספרי עבודה" לבין מחוסרי תעודות מפוקפקות כאלה; בידוד היהודים מהאוכלוסיה הלא-יהודית על ידי אמצעי טרור והגברת התעמולה האנטישמית. (ג) זוועות החטיפות: במקומות ריכוז לפי המשלוח, ובתוך עצם המשלוחים למקומות ההריגה.

2. **ביצוע הרצח** מתחלק לפי שלבי ההתפתחות של אמצעי ההריגה: (א) הוצאות להורג בנשק חם – בשטחים שנכבשו מידי הסובייטים (פעולות האיינזאץ-גרופן, השייכות ל"מכוסות" ביותר במהלך המשפט). (ב) הריגות ע"י אדי פליטה של מנועי כלי רכב, תחילה בקרונות ניידים ואחר כך בתאי גאזים קבועים. (ג) הרעלות המוניות בגאז "ציקלון", במתקנים שפעלו ליד מחנות ריכוז גדולים – ושהיו שיא השכלול בשטח "תעשיית" הרצח.

3. אף "הטיפול במתים" כולל תופעות ובעיות שונות ומשונות, שכדאי היה לפרטן ולהסדירן. קשור בו בראש וראשונה השלב האחרון של "תפיסת נכסים" (Werterfassung). אחרי גזל נכסי דנידי ודלא נידי, שנשאר במקומות המגורים של הנידונים למוות, ואחרי שוד המטען והכסף ואף הבגדים והנעליים, שהיה עליהם לפשטם לפני הכניסה לתאי הגזים – בא השלב האחרון שבאחרונים: גזיזת השערות מראשי הנשים, הוצאת שיני זהב ושיניים מלאכותיים מפי מתים, ולבסוף – שימוש בעצמות המפוחמות ובאפר הגופות השרופות, **אחרי הוצאתן מקברי אחים** ושריפתן לשם טשטוש עקבות הפשע, בתקופת הנסיגה משטחי הכיבוש.

על המבצע האחרון הזה, עמדתי בתזכירי ושיחותי עם מארגני המשפט באופן מיוחד.³ התקופה של הנסיגה הגרמנית משטחי הכיבוש ומפלת הרייך, שהיתה הולכת ומתגשמת בחודשי החורף והאביב 1944/1945, הולידה עוד שלב אחד של הרג וכליון. הכוונה לאסירי מחנות ריכוז שהפעם "פוננו מערבה". מצעדי המוות האלה הפילו אלפים רבים של אנשים, שבמשך שנים

³ כידוע אורגנו לשם משימה זו יחידות קומאנדו, מסומנות במספר סחר 1005, ופקד עליהם אחד מעוזריו של אייכמן, הס"ס סטנדרטנפירר בלובל (Blobel), בדוקומנטציה של קומנדות 1005 עוסקת אני מזה שנים, ושני העדים שהעידו על נושא במשפט, הזמנו על סמך ההצעות והחומר שאני טיפלתי בו.
ר.א.

עמדו בסלקציות ומבחנים חמורים ביותר. גם מעשי רצח והשמדה אלה של פושעים קנאים, שאף במפלתם לא חדלו להרוג ולהתעלל בני אדם, אינם פשוטים וחד-גוניים. יש הרג של צועדים ברגל ויש מוות של נוסעים ברכבות; ישנן יריות על יד חוף הים הבאלטי, הקופא בחורף, וישנה נדידה ללא אוכל ומשקה של מפוני שטוטהוף על פני ים סוער בכלי-הובלה שטוחים; ויש פיצוץ או הצתה של בלוקים חסומים על אנשיהם במחנות ריכוז. אולי יש להצטער על כך, שרק 2 נשים תיארו אפס קצת של הדראמה המחרידה הזאת של מוות על סף השחרור.

4. אחרי סקירת התופעות מבחינה כרונולוגית, הצבענו על הצורך להבליט בעת חקירת העדים את **התופעות המיוחדות** של שפלות ואכזריות שטנית בדרכי הביצוע ובתופעות הלווי של ההשמדה ההמונית, כגון: (א) העמדת נשים וילדים, זקנים וחולים בראש התור להירצח; (ב) **גביית תשלומים בעד ההמתה** מאת הנידונים למוות, שבלאו הכי כבר נושלו מכל נכסיהם, מבלי שניתן להם במחיר זה המינימום של התנאים המקובלים לפי חוק ונוהג לגבי הוצאה להורג; (ג) **הפקרתם של הנידונים למוות לשרירות לבם של שומרים פראים ואכזריים**, אספסוף פלילי שפל ביותר; הפקרה לעלבונות גסים, לעינויים סדיסטיים, לכל אותו "פרוזדור לגהינום", שהיה לא פחות איום מתנאי ההריגה כשלעצמה; (ד) צפיפות איומה, חוסר אוויר, חוסר סאניטציה, ובראש וראשונה אותה **זוועה של חוסר מי שתייה בקרונות החסומים, שהובילו למחנות ההשמדה**; אותן רכבות-מפלצות, שהיו דוהרות במסילות הברזל של אירופה כולה כשקריאות "מים, מים" היו בוקעות מהם; (ה) האכזריות המיוחדת של **הפרדה בין קרובי משפחה** - מניעת הנחמה היחידה מהם בעת ההליכה למוות, את ההליכה **ביחד**. שהרי אף לנידונים למוות ולנועדים להשמדה היו מגיעות זכויות כלשהן!...; (ו) ההתעללות המיוחדת ביהודים אדוקים, עטורי זקן ולבושי בגדים מסורתיים, או בעלי "סימני גזע" אחרים... עריכת מבצעי גירוש והרג דווקא בימי חגים ליהודים; (ז) דחיפת הקרבנות לקראת שערי תאי הגאזים, כשהם יחפים וערומים, תוך מכות, עלבונות, זילזולים והתעללויות גסות; או החזקתם ערומים ויחפים במשך שעות בתור לפני שערי ההריגה - אפילו בימי קור חזק; (ח) ובראש ובראשונה **אותו שיא של פשע, של מעשי חיות-אדם - מניעת המנה הדרושה של גאז, או של מספר כדורים מספיק, למען יזכו הנידונים למיתה ממש**; ריסוק תינוקות לשם חיסכון בכדורים... הזוועות המחרידות של שריפת, או קבורת, אנשים חיים, פצועים, יחד עם מתים... אותה **זוועת הזוועות** מכל עלי אדמות: **קברים מתנועעים ונאנחים** במשך ימים ולילות שלמים אחרי ההוצאות להורג!... חבל מאוד, שרק עדה אחת - העדה שלנו, רבקה יוסלווסקה - העידה וסיפרה על דבר זה בבית המשפט. (לפני המשפט הזה לא חסרו - אף בין היהודים - אנשים שלא האמינו בעובדות הללו, כשקראו עליהם בספרים).

ואין צורך לומר, שעמדנו על דרכי ההבלטה של מעשי **מסירות הנפש וההתנגדות, סבילה כפעילה**, אינדיווידואלית כקולקטיווית, מעשי התמרדות, נקם ובריחה... ביקשנו גם להעלות - בעזרת שאלות - דמויות של חסידי אומות העולם; הפנינו את תשומת לבם של החוקרים אל נוכחותם של לא-יהודים במחנות המוות, ואף על השתתפותם בפעולות קונספיראציה שאורגנו שם.

אשר לסדר **ההופעות של העדים** הצענו לקחת בחשבון לא רק את תוכן דבריהם, הדרוש לקונסטרוקציה המשפטית וההיסטורית, אלא גם את תכונותיהם החיוביות, כדמויות מסמלות את אלה שניספו ואף את אלה שנשארו בחיים.

רחוקים אנו מלהפריז בהערכת ההשפעה של הצעותינו על דרכי הבאת העדים לפני בית הדין. אולם נדמה לנו, שאנו רשאים להניח, שהן מילאו תפקיד מסוים, כאחד הניסיונות הראשונים להקפת בעיות היסוד מנקודת ראות יהודית, ולקביעת מסגרת כלשהי לזרם הסוער והגועש של תיאורי מאורעות וחוויות, שעתיד היה להציף את בית המשפט ואת הארץ כולה. אף כיום, כשנה אחרי הגשת ההצעות הנ"ל, ואחר הפירושים שפורסמו על כל פרט ופרט הקשור במשפט ע"י סופרים ועיתונאים מכל פינות העולם, חושבים אנו, שעדיין יש ערך אקטואלי להגדרות ולצירופי הבעיות שלנו. ואולי אפשר וכדאי דווקא עתה, אחר המעשה, להשתמש בסכימה הזאת, כדי לנתח את ההישגים הדוקומנטאריים של המשפט, וכדי לקבוע מה שהובלט די הצורך ומה שלא מצא את ביטויו המספיק ביריעה ההיסטורית הרחבה, שאותה ניסה – ואף במידה רבה הצליח – לגולל התובע בחקירת העדים ובשני נאומיו הגדולים.

ואולם התשובה בעינינו היא העובדה, שהתזכירים וההסברות שהיגשנו, לא נשאו בגדר של תיאוריה ואבסטרקציה, משום שהם נתלוו על ידי הצעות וקטעי עדויות, שרובם נלקחו בחשבון בבחירת העדים שהופיעו.

סיכום

חלק גדול של הישגי משפט אייכמן יש לזקוף לזכותם של שרידי השואה שהופיעו כעדים. הם דיברו וגמגמו – והאולם בכה והעולם הזיל דמעה... לפחות לרגע הופר קשר השתיקה, שהיה מרחף מעל הקברים הלא-קיימים של מיליוני בני עמנו. לפחות לרגע קט התעורר המצפון, עלו רגשות הבושה והאחריות, ומעצמה גדולה אחת אף מצאה לנחוץ להכריז על הוצאת ספר לבן למען הוכיח שהיא חפה מפשע...

בקשר עם זה יש לציין את זכותו הגדולה של התובע, שלחם להרחבת המסגרת ההיסטורית היהודית במשפט, תוך מאבק נוקשה על רשות העדים להיות "אי-רלוונטיים", וידע לעורר ולדובב חלק רב מהם ולהרכיב מפסקי דבריהם את התמונה הגדולה.

אולם היו אלה קודם כל העדים, שמרביתם השיגו – בהופעה צנועה ובדברים פשוטים, אך מלאי תוכן ורגש – מה שלא יכלו להשיג עד עתה נואמים וסופרים מן המוכשרים ביותר: הם רכשו בשביל הטראגדיה של העם היהודי בימי השואה – ובעקבות זה גם בשביל תקומתו ושיקומו שאחרי השואה – את התעניינותם והשתתפותם של עשרות מיליוני אנשים בכל קצווי תבל.